

Christen Scheel og Det russiske Rige

Af museumsinspektør Jesper Munk Andersen

Christen greve Scheels (1743-71) liv og skæbne på den betydningsfulde post som dansk gesandt i Skt. Petersborg har til alle tider fascineret. Som kun 28-årig blev han en efterårsdag i 1771 revet bort efterladende sig kone og børn i det fremmede. I sig selv er allerede her stof nok til en spændende historie. Når dertil medregnes, at der i hans dødsfald desuden er mange ubekendte faktorer, fortalt gennem myter og rygter, har man virkelig ingredienserne til en skæbnehistorie af format. Artiklen er opfølgning på udstillingen *Giftig sladder eller dødeligt diplomati*, som blev vist fra 10. september til 19. november 2010.

Natten til d. 28. juni 1762 udførte Katharina II et kup mod ægtemanden Zar Peter III. Ægtemanden blev fængslet og ført bort fra Skt. Peterborg, hvor han d. 8. juli døde. Ifølge den offentlige forklaring som følge af et tilfælde af hæmorider med „tilstødende hjerneblødning“. Maleriet fra 1782 viser Katharina II på sejrsmorgen for kuppet 1762. Foto: Statens Museum for Kunst.

Baggrunden for Christian Scheels betydning

Når man skal forstå, hvorfor Christen Scheels færd i Rusland var både vigtig og betydningsfuld for Danmark, er det nødvendigt at trække linierne tilbage til de tysk-danske hertugdømmer Slesvig og Holsten. Den russiske zarina, Katharina II (1729-96), sad på vegne af sin umyndige søn inde med arveretten til de dele af hertugdømmerne, som den danske konge endnu manglede for at få kontrol over hele området. Det var disse områder som Christen Scheel som gesandt skulle sikre, at zarfamilien ville afstå til Danmark.

Slesvig og Holsten havde været fyldt med politiske og militære spændinger siden de danske konger i 1500-tallet havde indført den praksis at lade en yngre grene af familien få del i områderne. Især hertugfamilien på Gottorp havde voldt de danske konger store problemer, blandt andet ved at gå lodret mod Danmark under svenskekrigene i 1650'erne. Som belønning for at holde med de sejrige svenskere havde hertugerne vundet større og større magtbeføjelser, og da familien samtidig blev indgift i arvefjenden Sveriges kongehus, tilspidsedes situationen. Danmark havde i 1721 fået tilkæmpet sig de gottorpske dele af Slesvig, men tilbage

Christen greve Scheel (1743-71), malet af Andreas Bränniche 1753. Gammel Estrup - Herregårdsmuseet. Foto: Gammel Estrup.

Christen greve Scheel, malet i Paris af Alexander Roslin 1764. Formentlig i forbindelse med hans dannelsesrejse. Gammel Estrup - Herregårdsmuseet. Foto: Gammel Estrup.

var familiens reducerede besiddelser i Holsten – og det var disse dele som Katharina via sin søn havde arvekrav på.

Katharina havde ingen større territorial interesse i sønnens arveland. I 1767 overdrog hun på vegne af sin umyndige søn, storfyrst Pavel (1754-1801), foreløbigt de holstenske besiddelser til Danmark mod at få de nordvesttyske grevskaber Oldenburg og Delmenhorst. Ombytningen – som juridisk benævnes et mageskifte - blev af den danske regering tillagt stor betydning. Ved Christen Scheels ankomst ved det russiske hof ventede man fra dansk side blot på, at storfyrst Pavel med tiden blev myndig, så han kunne godkende moderens foreløbige overdragelse og dermed gøre Holsten endegyldigt dansk.

Den russiske klemme på de danske magthavere

Den officielle forklaring på Katharinas overdragelse af sønnens arverettigheder til Danmark var et ønske om at få løst problemet i Holsten. Uofficielt var motivet et helt andet – Katharina ønskede ganske enkelt at få magten over den danske politik. Så længe overdragelsen af Holsten ikke var fuldbyrdiget af sønnen, kunne hun nemlig bruge den som et strategisk pressionsmiddel mod Danmark. Makkede den danske konge ikke ret i forhold til hendes ønsker og behov, lod hun ganske enkelt forstå, at hun ikke kunne motivere sønnen til at godkende aftalen. Da førsteprioriteten i den danske udenrigspolitik netop var at få Holsten samlet, behøvedes kun en sidebe-

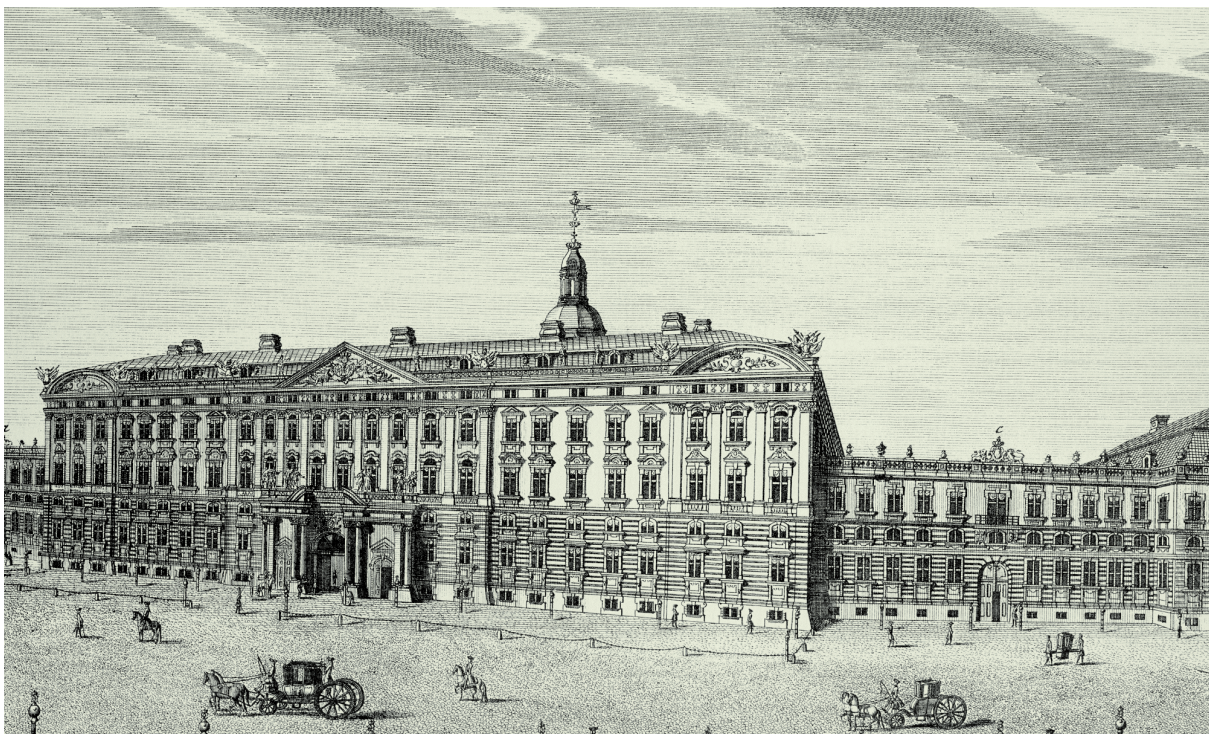
mærkning fra hende til at få den danske politik på russiskvenlig køl igen.

Den russiske indblanding skete ikke kun gennem trusler. Som led i forhandlingerne om den foreløbige overdragelse af Holsten blev der nemlig åbnet for, at de russiske diplomater i København kunne begynde en målrettet indblanding i det danske regeringsarbejde. De russiske diplomater ville mere end blot forhandle. Med herskesyge og sans for at smede rænker kastede de sig ud i at fjerne russiskfjendtlige personer fra magten. Det var både modstandere af Rusland og personlige fjender af de russiske diplomater. Kun udenrigsminister Johan Hartvig Ernst greve von Bernstorff (1712-72) var fredet, idet Katharina havde et godt øje til ham og kendte til Bernstorff politisk fra tidligere. Hun havde i sine yngre år blandt andet modtaget bestikkelse fra Danmark foranlediget af Bernstorff.

Christen Scheels udnævnelse

Christen Scheel havde indledt sin hofkarriere i marts 1763 ved udnævnelsen til kammerherre. Samme år blev han sendt ud på den obligatoriske dannelsesrejse, der skulle udruste ham med de færdigheder en karriere i diplomatiet krævede. Rejsen førte ham til både Leipzig og Paris, inden han i 1764 vendte hjem til arbejde i regeringskontorerne.

Ved hjemkomsten blev han forlovet med Eleonora Agnes Raben (1743-1808) – hans stedmoders niece – som han året efter tog til ægte ved et bryllup i Christiansborg Slotskirke. Det var et liv i spotlysets skær ved hoffet, det nygifte ægtepar indtog efter

Prospekt af det første Christiansborg. Bygningen yderst til højre rummede slotskirken, hvor Christen greve Scheel og Eleonora Agnes Raben blev viet i 1765. Stik i Lauridz de Thurah Den Danske Vitruvius, 1746.

vielsen. Christen Scheels opførsel og evne til at begå sig tiltrak sig med det samme opmærksomhed – både i arbejdet i regeringskontorerne såvel som til de utallige fester ved hoffet. I skaren af beundrere var udenrigsminister Bernstorff, der konstant var på udkig efter diplomatiske talenter. Da Bernstorff samtidig egenrådigt stod for udnævnelserne i sit

ministerium, sørgede han i 1768 for, at posten som dansk diplomat ved det russiske hof gik til den relativt uprøvede Christen Scheel. Foruden en stor tiltro til Christen Scheels evner var Bernstorff formentlig heller ikke blind for de diplomatiske fordele, der var ved Christen Scheels tiltalende ydre. Det var trods alt en kejserinde, der var berygtet for sine mange

Den Røde Bygning ved siden af Christiansborg Slot blev i 1781 opført som sæde for rigets centraladministration. Stik i Pontopidans Danske Atlas 1763.

herrebekendtskaber, som den danske diplomat skulle vinde for sig.

Afrejsen for Christen Scheel og hans lille familie, der foruden den gravide hustru nu også bestod af to døtre, fandt sted i efterår 1768 og gik via Riga til Skt. Petersborg. Ved ankomsten blev de installeret i et passende lejet palæ i den russiske hovedstad.

De hemmelige instrukser

Med i rejsebagagen fik Christen Scheel blandt andet Bernstorffs instruks til, hvordan han skulle arbejde i det fremmede. Her gør Bernstorff det klart, at Christen Scheels hovedopgave var, at ”...formaa Kejserinden til mere og mere at grunde sit System i Norden paa sit Forbund med Kongen...”. Vejen dertil gik via hendes

personlige velvilje, og idet kejserinden ”...holder af at blive rost og æret...” vil det ”...sikkert ikke falde Dem svært at udtrykke for hende de Følelser, der skyldes hende”². Christen Scheel skulle med andre ord skrue op for charmen. Gennem ros og smiger skulle Katharina motiveres til at få sønnen til ad åre at underskrive den endelige overdragelse. Hurtigt stod det klart, at Katharina også fattede interesse for Christen Scheel – både politisk som repræsentant for Danmark og som person. Som Bernstorff korrekt havde forudset, elskede hun at kombinere det praktiske med det fornøjelige, og Christen Scheel var ideel til netop dette. Klog, smuk og med en evne til at begå sig trådte han hurtigt frem i forreste geled ved de mange baller og maskerader, som Katharina yndede at afholde.

Fremgang og succes

Christen Scheel kunne glædeligt berette hjem, at han fik en helt særlig status hos kejserinden, og at det gik fremad med varetagelse af de danske interesser. Succesen nåede nye højder ved juletid 1769, da det lykkedes Danmark at få forhandlet en ny alliance-traktat på plads med Rusland. Bernstorff og de russiske diplomater havde varetaget forhandlingerne i København, mens Christen Scheel ene stod for den til tider besværlige kontakt til Katharina og hendes embedsmænd. Traktatens hovedformål var at præcisere de to rigers indbyrdes forpligtelser i relation til arvefjenden Sverige. Som en sidegevinst opnåede Danmark samtidig at få Katharina til at stadfæste overdragelsen af Holsten og fastsætte sin søns myndig-

hedsalder efter ”tydsk ret”. Med andre ord kunne den endelige overdragelsestraktat træde i kraft på storfyrst Pavels 18-års fødselsdag i 1772. Danmark kunne nu se en ende på den voldsomme russiske dominans og den massive indblanding i de danske forhold.

Struensees ankomst

Den politiske succes overskyggedes dog hurtigt af nye vanskeligheder. I september 1770 gennemgik de gode relationer til Rusland en dramatisk ændring, da nyheden om udenrigsminister Bernstorffs afskedigelse nåede den russiske hovedstad. Den hjemlige scene havde siden den sindssyge Christian VII's tronbestigelse i 1766 været udsat for en politisk slingrekurs. Med ønsket om at synliggøre sin nyopnåede position havde den unge konge med jævne mellemrum ladet foretage personudskiftninger af medlemmerne i conseil (statsrådet), hvilket medførte en eskalering af intriger, interne stridigheder og personmobberi i regeringskredsene. Som et af de eneste medlemmer var Bernstorff, blandt andet takket være en massiv russisk opbakning, gået fri at stridighederne, selv om også han måtte konstatere, at hans stjerne ved majestæten var dalende.

Det var dog først med lægen Johann Friedrich Struensees (1737-72) ankomst ved Christian VII's side, at Bernstorffs dage var talte. Struensee havde indledt sin lynkarriere ved det danske hof i 1768, da han blev udnævnt til rejselæge for Christian VII. Under dennes syv måneder lange Europarejse formåede Struensee at vinde kongens interesse, og til forskel fra andre

fastholdt han denne gennem resten af sit korte liv. Den letpåvirkelige Christian VII var lydhør overfor sin læge og fulgte blandt andet opfordringen til at behandle Caroline Mathilde (1751-75) med større opmærksomhed. Den forsmåede dronning modtog interessen fra ægtemanden med kyshånd, og rettede hurtigt taknemligheden mod Struensee. I foråret 1770 indledte de to et forhold, og i september var rejselægens magt blevet så stor, at han trods russiske protester kunne fjerne Bernstorff fra magten og overtage regeringen.

En dalende stjerne

Bernstorffs afskedigelse medførte straks en diplomatisk nedkøling af forbindelserne mellem Rusland og Danmark. Det russiske styre havde ikke blot mistet deres garant for en russiskvenlig politik i det danske rige, men tog det samtidigt ilde op, at Christian VII på denne måde fik arvefjenden Sverige til at vejre morgenluft i forhold til en ny ustabilitet mellem Rusland og Danmark.

Christen Scheel fik hurtig den russiske modvilje at føle. Regeringsændringen udløste øjeblikkeligt en lind

strøm af nærgående udtalelse og spydige bemærkninger fra Katharina og de russiske embedsmænd om det nye

Løvtalen over Sko-Børsten. Tryksag. Det Kongelige Bibliotek. Tryksagen om skobørsten fra midten af 1700-tallet fortæller på illustrativ vis om befolkningens opfattelse af vejen til magt og indflydelse. Skobørsten, der indleder sin karriere med foretræde for en fornem herre øverst, arbejder sig op gennem systemet med at børste sin herres hår og klæder, for nederst at stige på den fornemme herres følge. Titlen Løvtalen over Sko-Børsten holden som en Indvielses-Tale ved Skobørste Templens Oprettelse i Gammel-Grønland er en ironisk kommentar til de mange tomme embeder og fornemme titler, som hoffet uddelte med løs hånd til betroede medarbejdere. Foto: Det kongelige Bibliotek.

styre i København. Udtalelser og hentydninger, som Christen Scheel i diplomatiets tjeneste måtte forsvare og bagatellisere for at opretholde den gode forbindelse. Den russiske afstandstagen kom også frem ved hoffesterne, hvor kejserinden viste den danske diplomat en isnende kulde. Omslaget fra den venlighed, hvormed hun normalt behandlede ham frem for andre, var påfaldende, og som Christen Scheel berettede hjem, blev da også bemærket hos hans udenlandske kollegaer.

Nye udfordringer

Struensee forsøgte at imødekomme kejserindens uvilje ved hurtigst muligt at sende hende et brev fra Christian VII med forsikring om den uændrede danske velvillighed. Struensee demonstrerede i den forbindelse graden af sin manglende indsigt i tidens etikette ved at sende brevet af sted med en adjutant, der havde fået besked på personligt at overbringe det til kejserinden. Katharina kunne ifølge de diplomatiske spilleregler ikke modtage en sølle adjutant, og da hendes velvillighed var på nulpunktet, var hun på ingen måde indstillet på nogen form for imødekommenhed. Da det tog uger at få tilsendt nye instrukser fra København valgte Christen Scheel at træde i karakter og ordnede det sådan, at brevet blev overleveret via mellemmand til kejserinden. Hermed var han trådt ud over sine beføjelser, hvilket prompte udløste en skarp irettesættelse fra Struensee. Bernstorffs stjerne i Rusland havde bare at følge den nye magthaver i Danmark og makke ret.

Katharina besvarede brevet med en fornærmet tone og benyttede samtidig lejligheden til at køre den

foreløbige overdragelse i spil som pressionsmiddel mod Danmark. Hun følte sig nu ikke længere sikker på den danske velvillighed, og da hun ikke stolede på det nye styre, satte hun kraftigt spørgsmålstegn ved overdragelsen af Holsten.

Russerne truede med andre ord igen med at stoppe forhandlingerne om den endelige overdragelse. Kejserinden var dog langt fra interesseret i at miste Danmark som alliancepartner, og snart efter berettede Christen Scheel da også hjem, at hun nu havde givet udtryk for, at hun længtes efter ”... *fuldstændig at kunne gjøre Ende på den Uro, hvortil jeg vilde hengive mig, naar jeg ikke kunde stole paa at finde Gjengæld for det oprigtige Venskab, jeg nærer for Eders kongelige Herre*”³.

En lus mellem to negle

Som lus mellem to negle måtte Christen Scheel efter regeringsændringen i København nu balancere mellem et dansk styre, der ikke længere ønskede at binde sig for meget til Rusland, og en kejserinde, der higede efter at få et fast greb om den danske politik. Kun takket være sin politiske tæft, evne til at begå sig og kejserindens hengivenhed formåede Christen Scheel at udglatte de kurrer på tråden, som den manglende russiske indflydelse i det danske styre udløste. Til trods for, at Katharina endnu forsøgte at styre personsammensætningen omkring Christian VII ved regelmæssige stikpiller til Christen Scheel, kunne hun ikke længere på samme måde bestemme den danske politik. Fra sidelinien måtte hun som så

Da enken Elenora Agnes Raben i 1772 kom hjem bosatte hun sig med børnene på Ulstrup ved Bjerringbro. I blandt hendes bohøve fandtes ikke mindre end 5 gengivelser af Katharina II. Et kobberstik, to relieffer og to malede portrætter. Foto: Gammel Estrup.

mange andre nu følge det danske rige med Struensee ved roret.

Christen Scheels endeligt

En ny politisk dagsorden var sat for Christen Scheel, som dog kløede på efter bedste evne og fortsatte med at pleje de danske interesser i Rusland. Lige frem til

d. 4. oktober 1771, hvor han fik tilranet sig en snue i det våde og kolde efterårsvejr i Skt. Petersborg. Forkølelsen ville ikke rigtig fortage sig, og da han samtidig begyndte at hoste, fik hovedpine, trykken for brystet, kolde fødder og smerter i hjertekulen, tilkaldtes lægen Bacheracht d. 22. oktober til familien Scheels palæ. Her tilså lægen patienten og konstaterede ifølge den

senere afrapportering, at *"...hans puls var hurtig, kraftig, regelmæssig, hyppig, ansigtsfarven mere rød end sædvanlig, øjne mere skinnende, maven udspændt, vandladningen sparsom..."*.

Opskriften på helbredelse var ifølge tidens lægevidenskab at lade sig årelade – skære hul i en blodåre for at tømme patienten for en mængde blod og dermed genskabe balancen mellem kroppens væsker. Christen Scheel fik ordineret en *"...kraftig åreladning på 12-14 unser* [svarende til ca. 400 g blod], *et fodbad, ...nogle doser natron og en tynd læskedrik"*. Behandlingen satte gang i hans hoste og spytproduktion, og lægen vejrede derfor morgenluft. Tilsyneladende var kroppen nu i gang med at udskille sygdommen gennem spyttet, og det var derfor ikke nødvendigt med flere åreladninger.

En sidste opblomstring

Det lysnede nu. På behandlingens 12. dag begyndte Christen Scheel at hoste mindre, spytproduktionen var aftagende og maven ikke længere udspilet. Vandafledningen fungerede igen og væk var både hovedpine og trykken for brystet. Tilbage var blot at afvente at han kom til kræfter igen.

Om eftermiddagen på behandlingens 14. dag gik det pludseligt voldsomt tilbage. Christen Scheel blev ramt af et nyt feberanfald, og situationen tilspidsedes så meget, at lægen tilkaldte assistance. Men intet hjælp. Åreladning, spanske flueplastre og varme omslag forværrede blot situationen, og Christen Scheel begyndte nu at tale i vildelse. *"Til slut fik den syge en*

stinkende diarré og et svedudbrud, som hidrørte for opløste legemssubstanser, pulsen blev uregelmæssig og forsvandt, extremiteterne blev kolde, og den syge bukkede under for sygdommen den 7. november på sygdommens 18. dag."

Død og borte – hvorfor mon?

Christen Scheel var død, kun 28 år gammel, efterladende sig hustru og fire børn i det russiske efterår. Hvordan kunne en så lovende ung mand i sin bedste alder med livet foran sig pludselig gå bort? Obduktionsrapporten kunne ikke kaste lys over hændelsen. De skavanker, der var at finde, ansås ikke for sandsynlige årsager til dødsfaldet.

Tilbage eksisterede kun muligheden for, at Christen Scheels død måske ikke kunne forklares ad naturlig vej. Måske årsagen til hans bortgang skulle søges i det politiske spil ved det danske eller russiske hof? At det til tider var med livet som indsats, at man bevægede sig i hofkredsene, var en kendt sag, især i det barbariske Rusland, hvor magtkampene gennem årene havde været voldsomme og dramatiske. Mord kunne foregå på mange måder, ved forgiftning, jagtulykker eller simpelthen ved at betale lægerne til at give den forkerte behandling.

Mord – Orlov eller Struensee?

I Danmark rettede hovedmistanken sig ind på Katharinas elsker greve Orlov (1734-83), der året efter blev forvist fra hendes seng. Alle var vidende om, at der i efteråret 1771 var kurrer på tråden mellem Katharina

og Orlov og til trods for, at Orlov efterhånden levede afskåret fra hoffet, var det nærliggende at mistænke ham. Havde Skt. Petersborg ikke også tidligere summet af rygter om, at selv samme Orlov havde forsøgt at forgive storfyrst Pavel, og hans sygdomsforløb også havde involveret maveproblemer?

Gisningerne var mange og blev ikke mindre af kejserindens imponerende afskedsgave i form af porcelæn og diamantøreringe til enken Eleonora Agnes, da hun ved årsskiftet 1771-72 rejste hjem. Alt pegede i retning af en dårlig samvittighed over elskerens brutale fremfærd. Måske mordet ligefrem var den sidste dråbe, der skulle til for at få kejserinden til at indse, at Orlov skulle bort?

Dødsfaldet kom også bag på de russiske magthavere. I december 1771 rapporterer den danske legationssekretær Buchwald hjem, at russerne mistænkte Struensee for dødsfaldet. Struensee skulle, efter hvad sladderer berettede, have fået den danske diplomat slået ihjel. Motivet skulle efter sigende være, at Struensee ikke stolede på Christen Scheel, der måske ligefrem modarbejdede hjemlandets nye styre. Kan det tænkes, at Christen Scheel ikke var helt loyal overfor det nye styre i Danmark, siden tanken om en intern konflikt mellem den nye danske magthaver og den danske diplomat kunne opstå iblandt Katharinas mænd?

Sladder og virkelighed

Obduktionsrapportens detaljerede beskrivelse kunne ikke i 1771 forklare årsagen til det pludselige dødsfald. Alligevel rummer rapporten måske nøglen til forståelse

af de dramatiske hændelser. For med den moderne lægevidenskab er det muligt ud fra rapportens oplysninger at give et bud på mulige årsager til Christen Scheels død. Det kunne tyde på, at Christen Scheel blev et offer, ikke for et giftmord, men for en uheldig udvikling af en ganske almindelig halsbetændelse. I en tid hvor ingen kendte til bakterier, og hvor penicillin endnu ikke eksisterede, kunne noget så enkelt som lidt snue og ondt i halsen udvikle sig til en dødbringende infektionssygdom. Christen Scheel udkæmpede de sidste timer af sit liv en kamp mod ondartede bakterier, der til sidst udløste et multi-organ-svigt og medførte den koldbrandslignede tilstand i hans tarmsystem.

En anden forklaring på dødsfaldet kan også findes i rapportens gennemgang af hans indre organer. Ud fra beskrivelsen af leveren kunne det tyde på, at Christen Scheel måske var et uheldigt offer for eftervirkningerne af en mislykket vaccination mod børnekopper. Leveren var mærket af en tidligere betændelsestilstand, formentlig opstået i forlængelse af et forsøg på indpodning af kopper. I 1721 begyndte de første forsøg med indpodning af kopper på raske mennesker i Europa. Ved at indføre små dele af et koppesår i blodet fremprovokeredes et let sygdomsforløb, der efterfølgende gjorde personen immun over for sygdommen. Christen Scheels levertilstand indikerer, at han i sin ungdom gennemlevede et forsøg på vaccination, som måske ikke har haft det ønskede resultat. Det kunne nemlig tyde på, at han under sit Ruslandsophold blev ramt af den frygtede sygdom, som raserede for fuld styrke i landet i perioden, men at han, på grund af den

mangelfulde vaccination, ikke fik de karakteristiske udslæt, der kendetegner sygdommen. En mislykket vaccination mod kopper kan i sjældne tilfælde kamuflere sygdommen, hvilket måske var tilfældet for Christen Scheel.

Det endegyldige svar på årsagen til Christen Scheels død er desværre ikke muligt at finde. Ud fra de overleverede beretninger om tidens politik, obduktionsrapportens detaljerede beskrivelse og tidens manglende lægevidenskabelige indsigt kan vi konstatere, at der var nok af uafklarede spørgsmål, hændelsesforløb og politiske stridigheder til, at myterne og vandrehistorierne om Christen Scheels pludselige død i Rusland kunne opstå og leve videre i århundreder efter. Om man tror på de forskellige årsagsforklaringer eller ej, så må man dog medgive, at historien om Christen Scheel har det skær over sig, der fascinerer og tiltrækker igen og igen.

Litteraturliste

Bech, Svend Cedergreen: *Brev fra Dorothea, af Charlotta Dorothea Biehls historiske breve*, København, 1975.

Holm, Edvard: *Danmark-Norges Historie, fra Den store nordiske Krigs Slutning til Rigernes Adskillelse (720-1814)*, København, 1891-1912 .

Holm, Edvard: "Styrelsen af Danmark-Norges Udenrigspolitik under Struensee", i: *Historisk Tidsskrift, Bind 4, række 2, København*, 1870.

Maroger, Dominique (red.): *Katharina den Stores erindringer*, Aalborg, 1961.

Matthiessen, Hugo: *En greve, Jørgen Scheel til grevskabet Scheel, stamhuset Gl. Estrup samt Ulstrup (1768-1825)*, København, 1954.

Struwe, Lars B.: "Til statens sikkerhed. Om brugen af bestikkelser i dansk udenrigspolitik i 1700-tallet" i: *Den jyske historiker*, nr. 104, 2004.

Noter:

- 1 Der er uklart, hvornår præcist Christen Scheel påbegyndte og afsluttede sin dannelsesrejse. I Thorlacius-Ussing, V: *Reventlow-Museet Pederstrup*, København, 1975 nævner han, at Chirsten Scheel var på dannelsesrejse i 1761-62 mens C.F. Gellert i et brev til Bernstorff dateret 1.12.1763 nævner at: "...Die Grafen Moltke und Scheel, die bereits auf Reisen gegangen sind...", se Friis, Aage: *Bernstorffske papirer, Bind II*, København, 1907
- 2 Holm, Edvard; *Danmark-Norges Historie, fra Den store nordiske Krigs Slutning til Rigernes Adskillelse (720-1814)*, København, 1891-1912, bind 5
- 3 Holm, Edvard, "Styrelsen af Danmark-Norges Udenrigspolitik under Struensee", i: *Historisk Tidsskrift, Bind 4, række 2, København*, 1870